

Віталій МАСНЕНКО

Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

МЕТОДОЛОГІЧНІ НОВАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ У КОНТЕКСТІ СВІТОГЛЯДНОЇ КРИЗИ НА РУБЕЖІ XIX–XX ст.

Історіографічна ситуація, яка мала місце в 1890–1910 рр. (*Fin de siècle* – у кінці століття), характеризувалася низкою суттєвих викликів класичному історизму. Їхній сенс полягав, передовсім, у кризі методології історичних досліджень, точніше – методологічній кризі позитивістської історіографії. Отже, у запропонованій статті ставиться мета – через дихотомію традиційного / інноваційного історіописання виявити реакцію українського історичного середовища на вказане явище. Для цього пропонується дати відповіді на кілька присутніх питань: «Наскільки українські історики відчули світоглядну кризу гуманітарного знання? Чи була відповідь української історіографії адекватною новим методологічним викликам? Яким чином «нова схема» української історії пов'язана зі згаданими гносеологічними утрудненнями?». При цьому, по можливості, будемо звертати увагу на суміжні історіографії, стан яких піддається компаративному аналізу. Вирішення вказаної проблеми дозволить краще зрозуміти механізми поширення західних ідей в українському інтелектуальному дискурсі вказаної епохи.

На початку потрібно коротко зупинитися на співвідношенні окреслених явищ і понять, які використовуються на їхнє означення. І. Колесник цілком справедливо зауважує, що «поняття кризи позитивістської історіографії не вповні тотожне поняттю світоглядної кризи у фундаментальному природознавстві початку XX ст.»¹. З одного боку, це явища одного ряду, з другого – кожне з них відрізняється своєю специфікою. Криза в історіографії передувала світоглядній кризі й була її складовою. Однак, останнє твердження можна розглядати як дискусійне. На нашу думку, ланцюг кризових явищ в інтелектуальній сфері мав наступну послідовність: спочатку криза охопила природничі й точні науки; пошуки виходу з кризової ситуації покликали до життя становлення нових філософських принципів і парадигм, а вони, своєю чергою, спровокували перегляд методологічних підходів у гуманітаристиці (у тому числі й у просторі історичної науки).

Саму історіографічну кризу можна описати як доволі складний феномен. Вона поєднувала як здобутки в розвитку конкретно-історичного знання та його структурування (виокремлення економічної та соціальної історії, історії культури та науки, спеціальних дисциплін – історіографії, джерелознавства, методології історії), так і вади, основний смисл яких полягав у відсутності відповідного синтезу накопичених фактів. Вихід з кризового стану виявився у

¹ Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. – К., 2013. – С. 76.

розгортанні потужного методологічного пошуку (баденська школа, школа історичного синтезу А. Бєрра, соціологічна школа Е. Дюркгайма) і вирішенням проблем історичного синтезу на базі цивілізаційних схем (О. Шпенглер, А. Тойнбі), чи формаційних конструкцій².

Методологічні новації спостерігалися й в галузі власне історіографії. І. Колесник звертає увагу, що «саме на період кризи припадають перші спроби теоретичного осягнення історіографії – на російському ґрунті відомого методолога А. Лаппо-Данилевського (Очерк развития русской историографии // Русский исторический журнал. – Петроград, 1920. – Кн. 6), на українському – М. Грушевського (Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – СПб, 1914. – Т. I)»³.

Крім того, за спостереженнями самих інтелектуалів кінця XIX ст. криза розгорталася у стані своєрідного «надлишку» історичного у суспільній свідомості. Адже XIX ст. завершило повну «історизацію буття»: інтерес до того, як минуле формує способи мислення, соціальні утворення та органічні структури, матеріалізувався в роботах Конта, Гегеля, Дарвіна, Спенсера, Маркса. Під кінець століття В. Дільтей вимагав «історичного обґрунтування» та наполягав на пріоритеті історичного методу для суспільних наук. «Проте стомленість і певна пригніченість «століттям історії», майже фізичне відчуття того, як минуле «чіпляється» (Е. Гуссерль), «вгризається» (А. Бергсон) або «вливається» (В. Джеймз) у теперішнє, сприяло тому, що на початку XX ст. пам'ять набуває медичного забарвлення, перетворюючись на амнезію, парамнезію, гіпермнезію тощо, а тоді поступово переміщується до сфери психоаналізу»⁴.

Для образного пояснення цієї ситуації пропонуємо власну концепцію «порожнього» історичного знання у координатах т. зв. «простору Мінковського». Уявімо, що кожній події відповідає точка чотиривимірного простору, в лоренцових (або галілеєвих) координатах, три координати якої являють собою декартові координати тривимірного евклідового простору (X , Y , Z), а четверта – координата ct , де c – швидкість світла, а t – час події. Крім того, процес накопичення історичного знання можна відобразити й у вигляді більш складної моделі шестивимірного простору, який утворюється на перетині двох тривимірних просторів (один з яких відповідає подіям минувшини, а другий – їхньому відображенню в людській уяві, зокрема в історичній думці). Відповідно, історичне знання наповнює цей простір у міру становлення історичної науки. Поступальне зростання обсягу історичних знань дозволяє уявити їх у вигляді перевернутого конусу, основа якого постійно розширюється.

Історіографія як наукова галузь здійснює зворотну рефлексію від фіксації нинішнього стану розвитку історичної думки до певних попередніх етапів її становлення. Отже, на зламі XIX–XX ст. у більшості європейських

² Там само. – С. 109.

³ Там само. – С. 127.

⁴ Шліпченко С. З передмови перекладача // Коннертон П. Як суспільства пам'ятають – К., 2004. – С. 7.

історіографії відбулося надмірне «розбухання» накопиченого історичного знання, для осмислення якого була необхідна докорінна зміна моделі пізнавальної діяльності. Це й спричинило методологічну кризу. В українському випадку надмірного накопичення історичного знання ще не відбулося. Тому тут маємо справу з принципово іншою історіографічною ситуацією. Про це свідчили й суспільні настрої, оскільки спостерігалось помітне зростання інтересу до власної історії, особливо в її націоналізованій формі. «Молодий» український соціум потребував історичного обґрунтування для своєї національної самоідентифікації.

У європейському інтелектуальному просторі знаковими постатями для розуміння кризи були насамперед К. Лампрехт, Е. Бернгейм, В. Дільтей, В. Віндельбанд, Г. Ріккерт. Особливий інтерес становила дискусія, яка розгорнулася щодо культурно-історичного методу Карла Лампрехта. Новації також зумовлювалися неокантіанським поворотом, який полягав у поширенні ідеї апіорного знання, коли предмет і мова науки передують безпосередньому досвіду. О. Ясь вдало зауважив, що «відтоді думка про те, що історики мають конструювати об'єкти дослідження у своїй уяві стала одним із наріжних каменів історіописання впродовж усього ХХ ст.»⁵. Це суттєво підважило еволюційні побудови, сперті на позитивістських засадах.

Новаторські концепції початку ХХ ст. були спрямовані на перегляд попередніх поглядів на природу історичного пізнання, характер історичного процесу і самої сутності історії. На протигагу традиційному уявленню, яке панувало в ХІХ ст., зростало розуміння своєрідності історичного знання, неможливості звести його до природничо-наукових дослідних практик. Ще в 90-х роках ХІХ ст. у світову гуманітаристику в самих різних формах починає проникати поняття *історично індивідуального*. Воно стало лейтмотивом теоретичного переозброєння європейської та російської історіографії. Показовими прикладами цього можуть слугувати праці Бенедетто Кроче «Теорія та історії історіографії» (1915–1917), Олександра Лаппо-Данилевського «Методология истории» (1910–1913), численні дослідження Ніколая Кареева «Историко-философские и социологические этюды» (1895), «Роль идей, учреждений и личности в истории» (1895), «Введение в изучение социологии» (1897), «Сущность исторического процесса и роль личности в истории» (друге видання 1914 р.), «Историка. Теория исторического знания» (1913), «Историология. Теория исторического процесса» (1915), або Роберта Вишпера «Очерки теории исторического познания» (1911).

В цих текстах містилися нові теоретичні підходи, які можна охарактеризувати як методологію «абсолютного історизму». На зміну постулатам позитивізму приходять інтуїтивізм та філософія цінностей. В українському випадку маємо дещо пролонговану реакцію. Теоретичне осмислення вказаних новацій відбувається вже в умовах наступної кризи, спричиненою Першою світовою війною й революційними потрясіннями. Тому вони реалізуються лише у 1920-х роках.

⁵ Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.): Монографія: У 2 ч. – К., 2014. – Ч. 1. – С. 403.

Помітні методологічні новації спостерігаються і в соціології. Історико-еволюційний підхід поступово змінюється структурно-аналітичним, формуються нові теоретико-методологічні напрями в соціології, зокрема німецька формальна соціологія, представниками якої є Ф. Тьоніс та Г. Зіммель. У загальній проблематиці кінця XIX – початку XX ст. формуються і такі теоретичні орієнтації, як «соціологізм» Е. Дюркгайма, «розуміюча» соціологія М. Вебера, психологічний редукціонізм В. Парето.

Як наслідок, констатує О. Ясь, був покладений край «домінуванню єдиного «великого» стилю у межах певної культурної епохи. Натомість постало самобутнє багатоголосся конкуруючих стильових пропозицій (соціологізація, віталізм або філософія життя, неоромантизм, неокантіанство, психологізація, «критичний» чи модернізований позитивізм, циклічне представлення минувшини та низка ін.), на тлі якого відбувався перехід від традиційного / класичного до некласичного історіописання»⁶. У межах нашої теми важливо враховувати, що такий перехід суттєво трансформував стильові засади національних гранд-наративів. Можна погодитися і з наступним твердженням О. Яся: «На зламі XIX–XX ст.. великі оповіді вже не тільки сполучають різноманітні стильові основи, а й постають як багатоманітні, складні, строкаті, почасти суперечливі палітри відмінних дослідницьких стратегій та конкуруючих епістемологічних взірців»⁷.

У цих умовах формуються онтологічні схеми історичного синтезу. І. Колесник пропонує два можливі варіанти таких схем. Перший – у напрямі об'єднання соціології з історією (зокрема, школа Е. Дюркгайма, Міжнародний центр синтезу А. Берра). До цього напрямку віднесена російська історична школа (М. Ковалевський). Другий – культурно-історична концепція М. Грушевського⁸.

В окреслені подальшої перспективи історичних досліджень спостерігаються різні підходи. Так, Л. Зашкільняк вважає, що наслідки методологічної дискусії призвели до переміщення «уваги з об'єкту вивчення (і онтологічних проблем) на суб'єкт пізнання (і гносеологічні проблеми)»⁹. І. Колесник солідаризувалася з висловленою думкою: «Невирішеність проблеми синтезу актуалізувала пошук історичного методу, і власне цей поворот початку XX ст. означав, що інтерес з онтологічних проблем перемістився на гносеологічну проблематику, з об'єкта вивчення – на суб'єкт дослідження». Водночас вона ж стверджує, що «після методологічної кризи рубежу XIX–XX ст. у першій половині століття постали проблеми історичної онтології»¹⁰. Далі констатується, що «в першій половині XX ст. питання історичної гносеології перебували на периферії дослідницьких практик»¹¹.

⁶ Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): Монографія: У 2 ч. – К., 2014. – Ч. 2. – С. 403.

⁷ Ясь О. Історик і стиль. – Ч. 1. – С. 430.

⁸ Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. – С. 77-78.

⁹ Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. – Львів, 1999. – С. 142.

¹⁰ Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. – С. 77.

¹¹ Там само. – С. 79.

Як би не оцінювалося домінування тієї чи іншої проблематики, дослідники все ж наголошують на принциповому характері методологічної кризи історичної науки на зламі XIX–XX ст., оскільки тут були порушені питання про специфіку методу «наук про дух», передовсім історичної, через категорії розуміння, переживання, вживання, інтуїції, творчої фантазії. Ця проблема важлива і з погляду історії історіографії, «адже всі теоретичні та практичні проблеми історичної науки XX ст.. вийшли, немов Афіна з голови Зевса, із кризової ситуації зламу століть».

Вочевидь, зміни в історіописанні, породженні світоглядною кризою зламу XIX–XX ст. не набули незворотного характеру. Наступна воєнно-революційна криза (1914–1923 рр.), по суті, породила інший інтелектуальний імпульс, який значною мірою їх нівелював. У цьому випадку маємо справу з кризою не тільки світогляду чи моральних устоїв, а, передовсім, із кризою уявлень про стабільність політичних систем, сенс політичної лояльності, національної та станової ідентичності тощо. Така інтелектуальна «мутація» загальмувала зростання попиту істориків на гносеологічну проблематику, відтермінувавши його аж до другої половини XX ст.

Під час розгляду українського випадку посткризової рефлексії необхідно врахувати особливості загальної історіографічної ситуації, яка склалася на той час у ширшому центрально-східноєвропейському регіоні. Як справедливо вказує Л. Зашкільняк, тут під впливом суспільно-політичних та інтелектуальних обставин витворилися дві провідні теоретичні течії. Перша – базувалася на традиції переосмисленого в нових умовах позитивістського соціологізму й у багатьох історіографіях розгалужувалася на т.зв. «народницький» та «державницький» напрями. Така настанова апелювала до збереження наукових принципів пізнання і прагнення відстояти самостійність науки від політики та ідеології. Друга течія, ґрунтована на суб'єктивно-інтуїтивних принципах, реалізувалася у неоромантичній історіографії, яка абсолютизувала своєрідні риси історичного розвитку кожної нації. Це приводило до появи стійких історичних міфів, що вкарбовувалися в історичну свідомість народу у вигляді стереотипів¹². Ці загальноєвропейські явища у межах кожної національної історіографії набули своєрідного вигляду. У цьому сенсі українська історична наука не була якимось винятком із загального історіографічного процесу.

Українські історики доволі уважно стежили за новаціями західної гуманітаристики, передовсім за тими, які з'явилися в кризовий час, у тому числі й за дискусією щодо історичного методу Карла Лампрехта. Показовим прикладом може бути констатація М. Кордубою викликів класичному розумінню історизму, який сформувався протягом XIX ст., зокрема «культурної вартості» історичних фактів¹³. Історики Наддніпрянської України також не залишилися осторонь тодішньої міжнародної методологічної

¹² Зашкільняк Л. Історіографічна творчість Михайла Грушевського на тлі європейської історичної думки кінця XIX – початку XX століття // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. – Львів 1999. – С. 37-38.

¹³ Кордуба М. Огляд західно-європейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки в 1899 р.: І. Історіософія, помічні науки історії, загальні публікації // Записки НТШ. – Львів, 1901. – Т.37. Кн. 5. – С. 1-2.

дискусії¹⁴. Зокрема, теоретичні проблеми історичного знання розглядалися у працях Д. Петрушевського, Е. Щепкіна, В. Новодворського, П. Ардашева, Д. Багалія, М. Бубнова тощо¹⁵. Наслідком дискусії стало визнання широкого теоретичного і методологічного плюралізму, на основі якого можливий справжній науковий синтез.

Зрозуміло, що найпоказовішим маркером змін в українській історіографії була творчість М. Грушевського, особливо важливим у цьому сенсі є трансформація його теоретичного дискурсу (текстів, дослідної лабораторії, методології). Існує доволі розлога традиція осмислення цього важливого історіографічного явища. Так, І. Витанович зауважував, що на початку століття в наративі Грушевського бракувало синтезу фактологічного матеріалу. Зокрема, «у V і VI томах “Історії України-Руси” досліди над суспільно-економічною еволюцією залишалися швидше зведеними й хронологічно-територіально упорядкованими матеріалами»¹⁶.

Варто також нагадати класичну тезу О. Прицака про зміну методології М. Грушевського під впливом паризької школи соціології. Під час перебування у Парижі той «запізнався з головними діячами французької соціології та їхніми працями, головню із вченням Еміля Дюркгейма (...) про «соціологію пізнання» (суспільну свідомість) та примусово діючі норми суспільної поведінки людей»¹⁷. Це спричинило той факт, що від 7-го тому «Історії України-Руси» Грушевський виразно постає як історик-соціолог. Спонукальним чинником такої переміни, як зауважував Прицак, між іншим, стало механістичне перевантаження тексту ІУР фактичним матеріалом: «Наслідок – М. Грушевський потопає у матеріалі. Він більше не володіє ним, матеріал стає його паном»¹⁸. І лише соціологічний підхід, який вимагав більш ощадливих текстуальних обсягів, дозволив зарадити цьому дослідницькому ускладненню.

На гносеологічні труднощі з реалізацією концепції Грушевського звертає увагу й Л. Зашкільняк, оскільки «культурно-генетичне уявлення про націю вступало у суперечність із конкретними подіями історії, створювало для Грушевського труднощі у поясненні багатьох явищ національної історії, зокрема нового часу»¹⁹.

З іншого боку, європейським новаціям відповідало й те, що тексти Грушевського можна охарактеризувати як *антиколоніальне письмо*. На підтвердження цього І. Колесник наголошує, що імперському універсалізму

¹⁴ Див. докладніше: Стельмах С. Участь істориків України у міжнародній методологічній дискусії наприкінці XIX — на початку XX ст. // Український історичний збірник. — К., 2000. — Вип. 3.

¹⁵ Петрушевский Д. Тенденции современной исторической науки // Образование. — 1899. — № 5-6; Щепкин Е. Вопросы методологии истории. — Одесса, 1905; Новодворский В. Несколько слов о направлениях в современной историографии // Университетские известия. — К., 1909. — № 5; Ардашев П. О прогрессе в исторической науке // Университетские известия. — 1904. — № 1; Багалей Д. Русская история. — Москва, 1914. — Т. 1; Бубнов Н. Пособие по методологии истории. — К., 1911.

¹⁶ Витанович І. Уваги до методології і історіософії Михайла Грушевського // Український історик. — Нью-Йорк, 1966. — Ч. 1-2 (9-10). — С. 36-37.

¹⁷ Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. — К., 1991 — Т. 1. — С. LVIII.

¹⁸ Там само. — С. LXIII.

¹⁹ Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. — С. 152.

український історик протиставляв національні цінності²⁰. Тут можна додати й унікальність та самобутність історичного знання.

М. Грушевський прихильно сприймав деякі концепти соціологічної теорії Дюркгайма, більше того, він вважав, що саме школа французького соціолога навчила дослідників оперувати «соціальними фактами»²¹. Тому спостерігається посилення зацікавленості Грушевського соціологією, особливо у пореволюційний період. У найповнішому вигляді теоретичні узагальнення М. Грушевського цього часу викладені у відомій праці «Початки громадянства (генетична соціологія)», виданій 1921 р. У межах нашої розвідки зупинимося лише на тих аспектах авторського розмислу, які безпосередньо стосуються окреслення теоретичного підґрунтя його історичної концепції.

Перш за все, необхідно чітко з'ясувати, що Грушевський розуміє під поняттям «соціологія», а саме тої її частини, яку він визначає як «генетична соціологія», або динамічна, історична соціологія. На його думку, ця наука є найбільш універсальною та інтернаціональною, найбільш соціально виховальною з усіх дисциплін. Предметом студювання є початки соціальної організації людства, відображенні як в історичних джерелах (давніх літературних пам'ятках), так і передісторичних – етнологічних матеріалах, які засвідчують соціальні явища у пережитковій формі. Надалі він удається до порівняння генетичної соціології з філософією історії. Перша мислилася як така, що виконує вступні розвідки до другої. Проте, він бачить глибоку відмінність новішої соціології від старої ідеалістичної філософії історії щодо духу й змісту аналітичних підходів. Таким чином, для М. Грушевського генетична соціологія фактично слугувала раціоналістичним відповідником філософії історії, оскільки вона «узагальнює явища історії людства, шукаючи в ній певних загальних прикмет, більш або менше спільних всьому людству»²². Це принципово важливе спостереження, яке дозволяє вести мову про модернізацію концептуальних підходів у дослідженні історичного процесу, виходячи з його соціологічної теорії.

Характерно, що ускладнення теоретико-методологічного оснащення спричинило формування у Грушевського розуміння багатшаровості історичного процесу, в якому окрім подієвої складової існує й паралельне їй відображення цих явищ у суспільній уяві. Тут, очевидно, маємо справу з таким собі компромісом між позитивістськими та неокантіанським постулатами. Зокрема, державницьку проблематику дослідник намагався розглядати в контексті розвитку суспільної свідомості. «Се вводить нас, – підкреслював Грушевський, – у другу сторону історичного процесу, що займала мене не менше – зріст свідомості в громадянстві і масах: їх усвідомленне соціальне і політичне, державне і національне» (виділення моє – В.М.)²³. Він спеціально зазначав, що приділяє такому матеріалу чимало місця, «бо історикові кінець кінцем не менше, а часом навіть і більше важно знати не тільки те, як саме

²⁰ Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. – С. 339.

²¹ Ясь О. Історик і стиль. – Ч. 1. – С. 429.

²² Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – Прага, 1921. – С. 9.

²³ Грушевський М. Історія України-Руси: Хмельниччина роки 1650-1653. – К., 1996. – Т. 9. – Кн. 1. – С. 6.

проходили події (в деталях здебільшого їх і неможна відтворити) – а як вони були прийняті й відчуті сучасниками, як переломилися в їх свідомості і які вражіння й настрої серед них викликали. Особливо ж це цінне тоді, коли можемо стрінутися з настроями широких низів, схопити залежність цих настроїв з економічною і соціальною обстановкою їх життя»²⁴. Увагу до масової свідомості дослідник пояснював тим, що історичну роль нижчих верств не можливо зафіксувати в інший спосіб, ніж вивчаючи їх настрої та ставлення до різних подій і ситуацій.

О. Ясь звертає увагу на те, що під впливом неокантіанського повороту відбулася певна трансформація такого концепту як *органіцизм*: поширюються його соціально-психологічна та структурно-функціональна версії. Деякі з цих інтелектуальних і культурних впливів можна споглядати у публіцистичних писаннях Грушевського²⁵.

Підсумовуючи методологічні трансформації М. Грушевського, варто визнати, що вони дозволяли історика обґрунтувати конкретні виміри його історичної концепції, яка все чіткіше набувала етнічно-соціального характеру. Вперше на цю особливість звернув увагу Л. Зашкільняк, зазначивши, що М. Грушевський був автором оригінальної раціоналістичної методології історії, яку у загальних рисах можна визначити як «етно-соціальну»²⁶.

Отже, українські історики початку ХХ ст. відчули помітний вплив модернізму. У цьому сенсі Грушевський виступав своєрідним «зразковим типом» для демонстрації методологічних трансформацій / мутацій, викликаних кризовим станом історичного пізнання. Як твердить Л. Зашкільняк, методологічні підвалини історичної концепції М. Грушевського також «оригінально і своєрідно поєднували найновіші теорії історичного процесу, які знаменували *перехід від класичної до модерністської парадигми* (виділення моє – В.М.) у східноєвропейській історіографії у цілому»²⁷. В. Тельвак також вважає за доцільне називати методологію вченого «змодернізованим позитивізмом» (близьким до т.зв. «другого позитивізму», що поєднував ідеї класичного позитивізму з конструктами «філософії життя» неокантіанства та психологізму)²⁸. В іншому місці він вказує, що Грушевський є прихильником «реформованої версії позитивізму, підсиленої теоретичними набутками модернізму»²⁹.

О. Ясь теж наголошує: «Модернізація традиційного / класичного у великому тексті М. Грушевського відбувалася у напрямку розширення натуралістичної («органічної») програми репрезентації соціального та культурного світу, до якої вводилися концепти віталізму, енергетизму,

²⁴ Там само.

²⁵ Ясь О. Історик і стиль. – Ч. 1. – С. 447-448, 450-453.

²⁶ Зашкільняк Л. Історична теорія в науковій творчості Михайла Грушевського // Українській історик. – Нью-Йорк, 1999. – Ч. 2-4. – С. 54.

²⁷ Зашкільняк Л. Історіографічна творчість Михайла Грушевського на тлі європейської історичної думки кінця ХІХ – початку ХХ століття. – С. 46.

²⁸ Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець ХІХ – початок ХХ століття). – Нью-Йорк; Дрогобич, 2002. – С. 168.

²⁹ Там само. – С. 175.

психологізму, соціологізму та ін.»³⁰. Однак дотримання послідовного еволюціонізму суттєво ускладнювало конструювання великої національної оповіді.

Іншим взірцевим прикладом для характеристики української посткризової історіографічної ситуації може слугувати запізнілий державницький напрям в цілому та один з його знакових репрезентантів – В. Липинський. Остаточний перехід на державницькі засади звичайно пов'язують з подіями війни та революції. Так, зокрема В. Потульницький твердить: «Державницький напрям зародився в роки першої світової війни в українській історичній і політичній науці. Вчені-державники почали досліджувати саме ті явища, котрі майже ігнорували народники, інакше тлумачили сутність історичного процесу і застосовували інші методи і критерії його оцінки»³¹.

Погоджуючись з таким висновком принципово, для його уточнення звернемося до зізнання самого В. Липинського. У попередньому слові до праці «Україна на переломі» він спеціально наголошує, що ширшу «Історію України» «почав було писати перед війною, *по схемі децю відмінній від прийнятої досі нашою історіографією і з більшою увагою не до сентиментально-опозиційних та безрозумно-деструктивних, а до мужніх та організаційних прояв історичного життя нашої нації* (виділення моє – В.М.)»³². Як відомо, ця праця побачила світ тільки по завершенню I світової війни і згасання революції, але для нас важливо зафіксувати час переходу на нові методологічні засади та виділити своєрідне дослідне кредо науковця, яке він, справді, зміг реалізувати лише після буремних революційних подій.

За нашими спостереженнями, можна вести мову про використання В. Липинським новаційної методології, у тому числі ширшого структурно-функціонального методу щодо визначення історичної ролі соціальних груп. Такий підхід виявляється, зокрема, при його аналізі державницької функції шляхти. Пізніше у завершеному вигляді ці ідеї зайдуть свій вираз у теорії еліт та їхньої циркуляції, що була викладена В. Липинським у «Листах до братів-хліборобів».

Своєрідністю методології наукового дослідження В. Липинського є також широке використання концепту легенди. Розгляд даного поняття важливий для розуміння нових підходів дослідника до тлумачення історичного процесу. Зокрема, виокремлення у ньому іншого, відмінного від самої дійсності, рівня, який охоплює сферу усвідомлення, людської уяви, рефлексії над цією дійсністю. Втім у В.Липинського цей вимір історії набув цілком окремого, самостійного значення. Саме у легенді, за його переконанням, концентруються вічні цінності, які передаються у спадок наступним поколінням. Крім того, легенди виконували важливі соціальні функції, такі, як виховання відповідної історичної свідомості мас, ідеологічне та юридичне обґрунтування прав окремих станів, зрештою збереження моральних цінностей суспільства та

³⁰ Ясь О. Історик і стиль. – Ч. 1. – С. 493.

³¹ Потульницький В. Політична доктрина В. Липинського // Український історичний журнал. – 1992. – №9. – С. 37.

³² Липинський В. Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті // Його ж. Твори. Історична секція. – Філадельфія, 1991. – Т. 3. – С. 4-5.

досягнення в ньому органічного співвідношення провідної верстви та пасивних мас. Особливу увагу дослідника привертали легенди, пов'язані з існуванням нації та держави.

Найбільш відомим прикладом застосування поняття легенди у дослідженнях Липинського є розгляд явища Переяславської угоди та Переяславської легенди. Цікаво, що окрім суто змістовного розрізнення, дослідник вдавався тут і до певних узагальнень загальнометодологічного характеру. Так, він наголошував, що дійсність і легенда є абсолютно різні форми одного й того ж історичного факту, які не тотожні не тільки за змістом, але і за способом виникнення, існування та впливу на суспільну свідомість. Тобто реальність і уявлення про неї перебувають у різних онтологічних сферах, мають різну ціннісну вагу для дослідника.

В. Липинський сформулював цікаве з погляду сенсу історичного процесу застереження: “Досліджувати Україну можна з точки погляду легенди або дійсности: так, як хочеться щоб було, або так, як в дійсності єсть. Обидва ці способи добрі, але кожний на своїм місці і в своїм часі”³³. Дослідник визнає рівноцінне існування принаймні двох альтернативних варіантів історії, кожен з яких несе у собі частину історичного знання. Така поліваріантність наукового досліду була характерна саме для посткризової історіографії. У своїй останній праці, опублікованій уже після його смерті, В. Липинський все ж схилився до визнання пріоритетності того варіанта історії, який базується на легенді. Розмірковуючи над спокутуванням гріхів втрати української державності під час визвольних змагань, він приходив до висновку: “Тому то з минулого не вільно нам брати дійсности, а лише легенду, не вільно брати смертного, а лише безсмертне”³⁴. Пояснення такого категоричного твердження, все ж, виявляється доволі переконливим. Як приклад береться історичний факт – існування і загибель 1918 р. Української Держави. Дійсність того часу демонструє смертні явища: хаос, глупоту, безпорадність, змарнування найкращих можливостей. Таке минуле не потрібне нащадкам. Але у той же час було вічне і безсмертне. До нього В.Липинський відніс хотіння Української Держави, що прокинулось серед всіх шарів українського громадянства, початок відновлення органічної структури цього громадянства, перші проблиски політичної спільності всіх тих, хто живе в Україні – спільний патріотизм. Ці явища він мислив як легенду, яку через спокуту гріхів необхідно передати для здійснення наступним поколінням.

До новаційних підходів розуміння історії належить і символізм, присутній у науковому дискурсі В. Липинського. Як вважав Л. Білас, В'ячеслав Казимирович підпав під вплив цієї інтелектуальної течії, що була важливою подією європейського духового життя на переломі століть. При допомозі символів можна конструювати певний ідеальний світ, як проміжну ланку між сферою загальних понять та історичними фактами. Тому світ символів упорядковує наукове пізнання, дозволяє витворити яскраві уявлення,

³³ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // Його ж. Твори. Політологічна секція. – К., Філадельфія, 1995 – Т.6. – Кн.1. – С.417.

³⁴ Липинський В. Вступне слово // Збірник Хліборобської України. – Прага, 1931. – Т.1. – С.5.

адекватні водночас дійсності та існуючим формам суспільної свідомості. “Перетворюючи “дійсність” на ідеї, транспонуючи її в сферу символів, Липинський інтерпретує її так, як це підказує його розуміння світу, знання історії та джерел, його інстинкт політичної, заангажованої в предметі досліджуваної людини”³⁵. Прикладів використання символів у доробку дослідника чимало: собор св. Софії – як “символ давньої руської культури”, постать князя Степана Четвертинського – як “символ непереривності національної традиції”, символіка “плуга” та “степу” – як відображення осілої та кочової цивілізацій тощо. Серед них помітне місце відведено символічним героям, таким, як С. Кричевський. Такі символічні постаті виступають провідниками основоположних узагальнюючих ідей, завдяки яким можна осмислити не тільки конкретні події, скажімо Визвольну війну середини XVII ст., а й усю вітчизняну історію. По великому рахунку, символічними для В. Липинського стають і постать Б. Хмельницького, і створена його генієм гетьманська держава. Можна погодитися з думкою О. Гриценка, що єдиною можливою формою національної держави для мислителя є “по суті справи, ритуально-сакралізоване відтворення державності “Великого Богдана”³⁶. А таке можливо лише тоді, коли маєш справу із символом.

Отже мислення В. Липинського явно пододало позитивістичні обмеження. За своїм інтелектуальним спрямуванням він був моністом, тобто визнавав єдність людства та одну “правду громадського життя”. Так само, він був прихильником постійного розвитку, мінливості як матеріального, так і духового життя (у тому числі і суспільних ідей). Використання нових продуктивних методів: структурно-функціонального, аналітично-концепційного та інших дозволяло отримувати неординарний погляд на вже, здавалось би, відомі речі. Багаторівневе сприйняття історичної минувшини дозволяло досліднику узгоджувати з науковістю власний релігійний світогляд, використання умовного способу, ірраціональних моментів, містицизму, месіанства, символізму, легенди.

Таким чином, в українському випадку все ж спостерігалось визрівання, народження неklasичних засад, які були пов’язані з методологічною кризою на зламі XIX–XX ст. Модернізований «народницький» та «державницький» напрями в українській історіографії можна розглядати як різні моделі адаптації до нової методологічної ситуації. Проте, особливістю української історіографічної ситуації було те, що на першому місці стояла потреба формування національного мета-нарративу / гранд-нарративу. А для її реалізації необхідно було опрацювати величезний джерельний масив, провести найважливіші монографічні студії, створити історичний синтез. Продуктивно і відносно швидко це можна було реалізувати лише використовуючи весь методологічний інструментарій – як традиційний, так і новаторський. Все це певним чином гальмувало опанування нових методологічних підходів і сприяло збереженню помітного потенціалу традиційного історіописання.

³⁵ Білас Л. Краків, Женева і філіяція “Кричевського”. До родовідної мислення В. Липинського // Липинський В. Твори. Історична секція. – Філадельфія, 1980. – Т.2. – С.LXXXV.

³⁶ Гриценко О. “Своя мудрість”: Національні міфології та “громадянська релігія” в Україні. – К., 1998. – С.138.

Втім, знакові постаті українського історичного цеху все ж стали на шлях модернізації свого методологічного оснащення. Мотивація такого явища потребує окремого пояснення, яке варто шукати в царині наративної психології.

Проте, для цього етапу ще актуальним залишалось заперечення «спільноруського» трактування історичної минувшини та намагання подолати «спільноруську» (імперську) свідомість й відповідні масові настрої серед українського населення. Такі суспільні запити позначилися на визначенні загального вектора розвитку української історичної науки. Цілком слухні думки з цього приводу висловив К. Колесников, який вбачає особливість української історіософії цього періоду в тому, що вона не спромоглася сформувати свій «історико-критичний напрямок», свою історичну епістемологію (на відміну від західної та російської) і, заангажована ідеологічно, зосередилася в галузі аксіологічної проблематики. На його переконання «українська історична аксіологія походить від спроб визначити мету й ідеали українського історичного процесу, зрозуміти засоби їх досягнення, естетично, етично або прагматично оцінити його результати»³⁷. У цьому сенсі розвиток наукової думки цілком відповідав суспільним потребам. Відповідно, для України, яка переживала процес національного становлення, надзвичайно важливим був зв'язок історії та соціальних потреб української спільноти, зокрема її державно-політичної самореалізації.

Bibliography:

1. Білас Л. Краків, Женева і філіяція “Кричевського”. До родовідної мислення В.Липинського // Липинський В. Твори. Історична секція. – Т.2. – Філадельфія, 1980. – С.ХVII-ХCVIII.
2. Витанович І. Уваги до методології і історіософії Михайла Грушевського // Український історик. – Нью-Йорк, 1966. – Число 1-2 (9-10). – С. 32-51.
3. Гриценко О. “Своя мудрість”: Національні міфології та “громадянська релігія” в Україні. – К. : УЦКД, 1998. – 184 с.
4. Грушевський М. Історія України-Руси: Хмельниччина роки 1650-1653. – К. : Наук. думка, 1996. – Т. 9. – Кн. 1. – 880 с.
5. Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – Прага, 1921. – 328 с.
6. Зашкільняк Л. Історіографічна творчість Михайла Грушевського на тлі європейської історичної думки кінця ХІХ – початку ХХ століття // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. – Львів 1999. – С. 31-46.
7. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. – Львів, 1999. – 228 с.
8. Колесник І. І. Українська історіографія: концептуальна історія. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2013. – 566 с.

³⁷ Колесников К. М. Українська історична наука та історіософія на рубежі ХІХ–ХХ століть: дис...канд. іст. наук 07.00.06 / Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 77.

9. Колесников К. М. Українська історична наука та історіософія на рубежі XIX–XX століть: дис... канд. іст. наук 07.00.06 / Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 1999. – 204 с.

10. Кордуба М. Огляд західно-європейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки в 1899 р.: I. Історіософія, помічні науки історії, загальні публікації // Записки НТШ. – Львів, 1901. – Т.37. – Кн. 5. – С.1-7.

11. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // Твори. Політологічна секція. – К., Філадельфія: Ін-т Східноєвропейських досліджень НАН України; Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В.К. Липинського, 1995. – Т.6. – Кн.1. – 470 с.

12. Липинський В. Україна на переломі 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті // Його ж. Твори. Історична секція. – Філадельфія: Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В.К. Липинського, 1991. – Т.3. – 346 с.

13. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського // М. Грушевський, Історія України-Руси: В 11 т. – К., 1991. – Т. 1. – С. XL-LXXIII.

14. Стельмах С. Участь істориків України у міжнародній методологічній дискусії наприкінці XIX – на початку XX ст. // Український історичний збірник. – К., 2000. – Вип. 3.

15. Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX століття). – Нью-Йорк; Дрогобич, 2002. – 236 с.

16. Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): Монографія: У 2 ч.. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2014. – Ч. 1. – 587 с.

17. Ясь О. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): Монографія: У 2 ч.. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2014. – Ч. 2. – 650 с.

Vitaliy Masnenko

Methodological innovations in Ukrainian historical science in the context of the ideological crisis in the late 19th and the early 20th centuries

Abstract

On the example of the transformation of theoretical discourse of M. Hrushevky and V. Lypynsky, we considered the historiographic situation of methodological crisis of positivist historiography in the late 19th – early 20th century. The formation of the non-classical methodological basis in Ukrainian historical science began with some delay. Modernized «narodnyts'ky» and «state directed» directions in Ukrainian historiography may be regarded as different models of adaptation to the new situation. However, the necessity to form the national grand-narrative caused the use of different theoretical and methodological approaches, both traditional and

innovational. All this, to some extent, hindered the process of mastering new methodology but helped to preserve the capacity of traditional historiography. However, the Ukrainian historians have successfully used research tools of other sciences: sociology, ethnology, political science. The lack of critical trends in the philosophy of history is noted, while the focus on axiological problems prevails.

Keywords: Ukrainian historiography, methodological crisis, non-classical methodology, interdisciplinary Studies, traditional historiography.